

Naibə Əhmədova

<https://orcid.org/0000-0002-8454-2506>

Associate professor, Azerbaijan State Pedagogical University Head of the Department of History of Azerbaijan, Azerbaijan, naiba.ahmedova@mail.ru

Atf Künyesi | Citation Info

Əhmədova, N. (2023). XIX əsrin birinci yarısı Maarifçi Tarixşünaslıqda Azərbaycan Tarixi Məsələləri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (3), 610-626.

Xülasə

XIX əsrin birinci yarısında feodal sinfinin maraqlarına xidmət edən Azərbaycan tarixşünaslığı tədqiqat forması və metodu ilə xronika ənənələrindən fərqlənirdi. O dövrün tarixçiləri xalq kütlələrinin deyil, ayrı-ayrı şəxslərin, tarixi hadisələr zəminində hökmdarların və onların qohumlarının fəaliyyətini işıqlandırır. Müəyyən bir döyüşdə və ya müharibədə məğlubiyyət ictimai-siyasi və iqtisadi sistemin nəticəsi kimi deyil, onu idarə edən insanların bacarığı və ya səriştəsi ilə izah edilirdi. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətində milli şüurun qabağını almaq cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, bu dövrdə mütərəqqi zadəgan (əsilzadə) ziyalıları Avropa maarifi ilə tanış olmağa başlayırdılar. Bu baxımdan A.Bakıxanov daxil olmaqla dövrün qabaqcıl maarifçiləri istisnalıq təşkil edirlər. Məqalədə XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan tarixi məsələləri tarixşünaslıq kontekstində öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi məsələləri, tarix elmi, maarifçi tarixşünaslıq, salnaməçi tarixşünaslıq

Historical problems of Azerbaijan in the enlightenment historiography of the first half of the XIX century

Title

Azerbaijani historiography, which served the interests of the feudal class in the first half of the 19th century, did not differ from the traditions of chronicles in its research form and method. Historians of that time covered the activities of various individuals, rulers and their relatives on the basis of historical events, not masses of population. The defeat in a certain battle or war was explained not by the result of the socio-political and economic system, but by the skill or competence of the people who controlled it. Despite the tsarism's efforts to prevent national consciousness in its colonial policy, progressive nobleman were beginning to get familiar with European education during this period. In this regard, the leading enlighteners of the time, including A.Bakikhanov, are exceptional. In the article, the historical problems of Azerbaijan in the first half of the 19th century were studied in the context of historiography.

Keywords: Azerbaijani historical issues, historical science, enlightened historiography, chronicler historiography

Giriş

Şimali Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqından sonra ölkəmizin tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsinə alimlərin diqqəti artdı. Çarizmin müstəmləkəçilik siyasətində milli şüurun qabağını almaq cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, bu dövrdə mütərəqqi zadəgan (əsilzadə) ziyalıları Avropa maarifi ilə tanış olmağa başlayırdılar. XIX əsrin birinci yarısında ölkəmizin həyatı ilə bağlı hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni proseslər Azərbaycan tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanın bölüşdürülməsi, ölkəmizdə rus müstəmləkəçiliyinin təzahürləri məhz belə məsələlərdəndir. Bu məsələlərə yanaşmada tarixçilərin münasibəti müxtəlif olmuşdur ki, bu da onların etnik və ya milli mənşəyi, siyasi mənsubiyyəti və digər məsələlərlə bağlı olmuşdur. Tarixşünaslıq elmində yuxarıda göstərilən istiqamətlərin Azərbaycandakı tarixi proseslərə baxışları müxtəlif olmuşdur ki, bu da onların təmsil etdikləri siniflərin mənafeyindən irəli gəlirdi. Bəhs olunan dövrdə maarifçi tarixşünaslıqda Azərbaycan tarixi məsələlərinin dövrün tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılması bu baxımdan xüsusi aktualıq kəsb edir.

1. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixi məsələləri A.Bakıxanovun tarixi baxışlarında

XIX əsrin birinci yarısında yaşamış Azərbaycan tarixçiləri Vətən tarixinin yaradılmasına tərbiyəvi nöqtəyi-nəzərdən yanaşırdılar. Onlar insanları həyatda yaxşı ad

qoymağa çağırırdılar. Həmin tarixçilərin əsərlərində vətənpərvərlik hissi qabarıq nəzərə çarpır, sülhün xeyri, müharibənin ağır nəticələri haqqında bəhs olunur.

Bəhs olunan dövrdə maarifçi tarixşünaslığın görkəmli nümayəndələrindən olan Azərbaycan tarixçisi, Azərbaycan və Dağıstan tarixinə dair ilk əsaslı tədqiqat əsərinin müəllifi Abbasqulu ağa Bakıxanov (Qüdsi) olmuşdur. A. Bakıxanov Bakı xanlığının Əmircan kəndində II Mirzə Məhəmmədin ailəsində doğulmuşdur. 1819-cu ildə Qafqazın baş hakimi general A.P.Yermolov Bakıxanovu Tiflisə dəvət edərək onu şərq dilləri tərcüməçisi vəzifəsinə təyin etmişdi. Rus yazıçısı dekabrist A. A. Bestujev-Marlinski A. Bakıxanovun “olduqca savadlı, öz alimliyi ilə məşhur” bir adam olduğunu göstərmişdi (Hüseynov, 2006).

Azərbaycan və bütün Qafqazın Rusiyaya birləşdirilməsi tərəfdarı olan A.Bakıxanov Rusiya hərbi-diplomatik xidmətində olduğu zaman 1826-1829-cu illərdə Qacarlar və Türkiyə ilə müharibələrdə və Türkmənçayda Rusiya və Qacarlar arasındakı sülh danışıqlarında iştirak etmişdi. Həmin dövrdə A. Bakıxanov Qafqazda rus yazıçısı A. S. Qriboyedovla sıx əlaqə saxlayırdı. Qafqazda rus qoşunlarının Baş generalı Paskeviç Rusiyanın xarici işlər naziri Nesselrodeyə yazdığı 30 noyabr 1833-cü il tarixli məktubunda bildirirdi: “Gürcüstana gəlib onun qabiliyyətini və nəcib keyfiyyətlərini görərək, onu tam etibarla diplomatik işlərdə saxlamaqda davam etdim. İran müharibəsində Abbasqulu ağanın xidmətindən mən xüsusilə razıyam:Onun İran dilini (fars dilini-N.Ə.) mükəmməl bilməsi və yorulmaq bilməyən fəaliyyəti çox faydalı oldu” (Hüseynov, 2006).

A. Bakıxanov Peterburqda A. Puşkinin ailəsi ilə tanış olmuş, şairin evində böyük təntənə ilə qəbul edilmişdi. Bu münasibətlə şairin atası öz qızı O. S. Pavlişşevaya yazmışdı: “...Yaxın günlərdə Aleksandr bizə Abbas ağanı təqdim etdi.. Abbas əvvəlcə ona heyran olan Aleksandrın yanına gəlmişdi. Bu Şərq oğlu doğrudan da çox maraqlı şəxsiyyətdir. Təmiz fransız dilində maraqlı söhbəti, incə davranışı, Asiya və Avropaya səyahəti haqqında canlı söhbətləri – bütün bunlar bizə xoş təsir bağışladı” (Bakikhanov, 1926).

A. Bakıxanov istefaya çıxdıqdan sonra Qubada sakin olmuşdu. Azərbaycandakı müstəmləkə əsarəti və çar məmurlarının özbaşınalığı onun hiddətinə səbəb olmuşdu. 1837-ci ildə Quba əyalətində üsyan başlandıqdan az sonra Bakıxanov Qubadan Tiflisə çağırılmış və orada çar hakimiyyət orqanlarının hərəkətlərini pisləmişdi. Hərbi nazir qraf Çernışovun I Nikolaya göndərdiyi raportunda deyilirdi ki, “Abbasqulu Tiflisə gələrək və bir çox bədxah adamlarla birləşərək, yerli rəislərdən narazı olduğunu açıqça bildirir və Quba əhvalatına dair yerli rəislərin hərəkətlərini pisləyirdi”. Quba kəndlilərinin üsyanı yatırıldıqdan sonra çar hakimiyyət orqanları Qubaya qayıtmağı və üsyanın təşəbbüskarlarını və fəal iştirakçılarını aşkara çıxarıb cəzalandırmaqda yardım etməyi Bakıxanovə təklif etdilər. Lakin Bakıxanov bu təklifdən imtina etdi. O, 1838-ci ilin oktyabrında təqdim etdiyi izahat məktubunda bir neçə dəfə göstərmişdi ki,

Quba kəndlilərinin üsyanına səbəb çar məmurlarının aldıkları hədsiz vergi və rüsumlar olmuşdur (Quliyev, 1960).

Cənubi Qafqazın Baş komandanı baron Pozenin 1837-ci ilin 19 oktyabrında Rusiyanın Hərbi Nazirinə göndərdiyi məktubdan görünür ki, Bakıxanova qarşı şübhə böyük olmuşdur. Ümumiyyətlə, yüksək rütbəli çar məmurları təkcə Bakıxanova deyil, bütün müsəlman ələminə inanmırdılar.

A. Bakıxanovun istintaq komissiyasına 1837-ci il oktyabrın 19-da yazdığı izahatdan məlum olur ki, o bu böyük üsyanın köklərini, xalqı hərəkətə gətirən səbəbləri açma bilməmişdir və ya açmaqdan çəkinmişdir. O, ölkədə hökm sürən qarətçiliyi, cinayət işlərinin baxılmasında yol verilən süründürməçiliyi, həddini aşmış vergilərin ağırlığını qeyd etsə də, əsas günahı yerli əhali arasında bilərəkdən çaxnaşma salan pis adamlarda görür, guya bu adamlar xalqı təmsil etmişlər. Bu izahatda Bakıxanov rus çarizminin mürtəce siyasəti haqqında heç bir söz və fikir söyləmir və ermənipərəstlik siyasətini yeridən və üsyan zamanı qiyamçılar tərəfindən öldürülən Mirzəcan Mədətovun da adını çəkmir. Sonralar Bakıxanov yazmışdı: “Üsyanın genişlənməsi zamanı Baş rəis mənə Qubaya getmək və orada öz nüfuzumla kömək etməyi təklif etdi. Bu təklifi mən ifa edə bilmədim”.

A. Bakıxanov 40-cı illərin əvvəllərindəki islahatlardan bərk narazı idi və bunu Azərbaycan xanları, bəyləri və ağalarının silki hüquqlarının sıxışdırılması kimi qələmə verirdi. Çar hakimiyyət orqanları Bakıxanovu müxalifətçi əhval - ruhiyyəli adam hesab etməyə başlamışdılar. O, rusların işğal etdikləri müsəlman şəhərlərində ələ keçirilmiş məscid, məqbərə kitabxanalarının, o cümlədən Batumun Cümə məscidinin kitabxanasının, Ərdəbildəki məşhur Şeyx Səfi kitabxanasının siyahılarını tərtib edərkən Şərqi və Qərbi qaynaqları ilə tanış olmuş, həmin məxəzlərdən qiymətli məlumatlar əxz etmişdir (Bakıxanov, 2016)

A. Bakıxanov tarix sahəsində xüsusi təhsil almadığı halda şəxsi mütaliəsi əsasında əldə etdiyi biliklərə istinad edərək əsil tarixçi keyfiyyətlərinə yiyələnmişdir: “...Bu elm (tarix) insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir... Tarix elə bir danışmayan natiqdirdi ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfəsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır” (Bakıxanov, 1991).

A. Bakıxanov “Gülüstani – İrəm” əsərinin yazılması ilə əlaqədar bildirir ki, müxtəlif dövrlərdə Şirvan, Dağıstan vilayətləri və ətrafında baş verən hadisələri toplayaraq bir kitab yazmağa başladım. O, əvvəlcədən peşəkarlığının zəifliyi, zamanın məhdudiyətini, halının pərişanlılığını, maddi vəziyyətinin zəifliyi səbəbindən əsərdə müəyyən qüsur və nöqsanlara səbəb ola biləcəyini də etiraf edirdi.

A. Bakıxanov tarixi hadisələri tədqiq etmək üçün onlara yanaşma metodunu belə anladır: “... bu işə lazım olan vasitələrdən mümkün olanını ələ keçirib, dağınıq məsələləri bir-birilə əlaqələndirdim. Mövcud əsərləri nəql və rəvayət olunan xəbərlərlə tutuşdurum. Mətləbləri müxtəsər və sadə ibarələrlə yazdım, millət təəssübündən və vətən tərəfdarlığından çəkindim. Hər bir mətləbi mötəbər sözlər, cürbəcür kitablar və məktublar, sultanların fərmanları, sikkələr və asari - ətiqələrin qalıqları...ilə mümkün dərəcədə əsaslandırmağa çalışdım. İxtilafly yerlərdə əlamət və nişarələrə istinad və əqli ehtimallara müraciət etdim”.Onun rus tarix elmindən mənimsədiyi tarixi tədqiqat prinsipləri və metodları indi də müəyyən qədər öz aktuallığını saxlamaqdadır.

A. Bakıxanovun Vətən tarixi sahəsindəki axtarışlarının nəticəsi 1841-ci ildə fars dilində yazıb tamamladığı və 1843-cü ildə “Qafqazın şərq hissəsinin tarixi” adı ilə rus dilinə çevrilən əsəri oldu. A. Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsəri ilə tarixşünaslığımızda ilk dəfə Azərbaycan ölkəsinin tarixini bütöv tam şəkildə yazmağa təşəbbüs etmişdir. O, yazdığı kitabı bir müqəddimə, beş fəsil və bir nəticəyə böldüyünü qeyd edir. Müəllif əsəri polyak şairi T.Lado-Zablotski ilə birlikdə rus dilinə tərcümə etmiş və tərcümənin əlyazmasını I Nikolaya təqdim etmişdir.Çar I Nikolay əsəri yüksək qiymətləndirib Abbasqulu ağaya briyant üzük bağışlayır və ona əlavə 800 rubl gümüş pul verilməsini əmr edir. Rusiya imperiyasının o zamankı Elmlər Akademiyasına onun əsərinin müzakirəsinin təşkil edilməsi sərəncamını verir. XIX əsrin böyük akademiklərindən M. Brosse və V. Dorn tədqiqat əsərini yüksək qiymətləndirmiş və bildirmişlər ki, əsərdə ən qədim zamanlardan başlayaraq yeni dövrədək Şirvan və Dağıstanın icmalı verilir ki, biz onu Qafqaz ölkəsi torpaqları təsvirinin olduqca faydalı və mühüm əlavəsi hesab edirik”. Lakin kitabın Rusiyaya nə xeyir, nə də ziyan gətirəcəyini düşünən Qafqaz canişini Vorontsov kitabın xəzinə hesabına çapının qarşısını alır və kitab çap olunmur. A. Bakıxanovun ölümündən sonra əsərdən ayrı-ayrı hissələr “Qafqaz” və “Kaspi” qəzetlərində dərc edilmişdir.

Z. M. Bünyadov “Gülüstani-İrəm” əsərinin 1991-ci il nəşrinin ön sözündə yazırdı ki, A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”i (Azərbaycan tarixşünaslığında) akademik planlı ilk monoqrafik tədqiqatdır (Bakıxanov,1991).

XIX əsrin görkəmli tədqiqatçı İ. Yenikolopovun fikrincə A. Bakıxanov bu əsəri yaratmadan öncə tədqiq edilən bölgə üzrə materialları müxtəlif dilli qaynaqlardan istifadə etmiş, çoxsaylı sinxron tədqiqatlarla tanış olmuşdur. H. Həsənov haqlı olaraq yazır ki, Cənubi Qafqazın şərq hissəsində məskunlaşmış xalqların tarixinə aid olan “Gülüstani-İrəm” ilk məxəzlər əsasında müəllifin uzun illər bu sahədə apardığı ciddi tədqiqatın nəticəsində yazılmışdır (Bakıxanov baxış müstəvisində, 2016).

Müəllif Şirvan və Dağıstan xalqlarının tarixini mühüm siyasi tarixi hadisələrə görə 5 dövrə ayırmış və buna əsasən əsərini 5 fəslə bölmüşdür:

1. İslam dini və ilk islam dövlətinin zühurundan ərəb qoşunlarının bölgəyə gəlməsinə qədər Şirvan və Dağıstan ölkələrində baş verən qədim hadisələr;

2. Ərəb ordusunun Azərbaycana gəlməsindən başlayaraq monqolların istilasına qədər olan dövr;

3. Moğol istilasından Səfəvilərin meydana çıxmasına qədər və Şirvanşahlar sülaləsinin səltənəti dövrü;

4. Səfəvilər dövlətinin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər olan dövr; “Gülüstani-İrəm” in 5-ci və son fəslə 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən ta 1813-cü ildə Rusiya və Qacarlar arasında bağlanmış Gülüstani müqaviləsinə qədər olan 60 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Fikrimizcə, bu fəsil “Gülüstani-İrəm” in ən orijinal hissəsidir. Xanlıqlar dövrünün işıqlandırılması nöqtəyi-nəzərindən bu fəslin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Çünki müəllif bu hadisələrin iştirakçısı və canlı şahidi olmuşdur. Bu fəsildə müəllifin hansı mənbə və ədəbiyyata istinad etdiyi də göstərilir.

A. Bakıxanov “Gülüstani-İrəmi Qaf dağının yaxınlığında gözəl təbiətə malik bir yer kimi” - təsvir edir. "Gülüstani-İrəm, Qaf dağlarının (Qafqaz-N.Ə) yaxınlığındadır. Ehtimal ki, bu da Qubanın Şabran adlı səfəli obasından ibarətdir ... Bəziləri deyirlər, Gülüstani-İrəm Qarabağdakı Gülüstani adlı yerdir. Hicri 1228-ci (=1813) ildə Rusiya ilə İran dövlətləri arasında Gülüstani əhdnaməsi burada bağlanmışdır (Rzayev, 25 yanvar 1991).

Zənnimizcə, bu fikir daha doğrudur. Əsərin 5-ci fəslinin materiallarının yalnız müəyyən hissəsi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda cərəyan edən tarixi prosesləri işıqlandırır.

Əsərin bu hissəsi XIX əsrin əvvəllərinə aid ölkəmizin həyatı ilə bağlı faktlarla çox zəngindir. Müəllif daha çox hərbi-siyasi hadisələrə diqqət yetirmiş, sosial-iqtisadi məsələlər diqqətdən kənar qalmışdır. A. Bakıxanov bu dövrdə rus imperiyasının Qafqazdakı hərbi-siyasi fəaliyyətini işğalçılıq aktı kimi qiymətləndirmir, Qacarlar dövlətindən səthi bəhs edərək, Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti barədə bir neçə kəlmə ilə kifayətlənir. Əsərin bu hissəsində müəllif əslində rus dövlətinin mövqeyində dayanır. Rus imperiyasında I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsi ilə “Qafqazda işlərin intizama düşməsinə” qeyd edir (Bakıxanov, 1991).

Müəllif Brinci rus-Qacar müharibəsində Rusiyanın Gürcüstanı, Azərbaycan torpaqlarını – Car-Balakəni, Gəncə xanlığını və müharibə dövründə Qarabağ, Şəki, Şirvan, Bakı, Quba xanlıqlarının ilhaqına işğal meyarı ilə yanaşmır. A. Bakıxanov Birinci Rus-Qacar müharibəsi dövründə rus hərbiçilərinin törətdiyi əməllərə dair faktlar gətirsə də (üsyancılar, müqavimət göstərənlərə divan tutulması, qarabağlı İbrahim xanın ailəsi, məiyyəti ilə qətl

edilməsi və s.), bu hərəkətləri vəhşilik kimi qiymətləndirmir, pisləmir. Müharibənin sadə, zəhmətkeş adamlara gətirdiyi müsibətlər əsərdə göstərilir. Knyaz Sisianovun ruslara qarşı üsyanları yatırmasını “mərdanə fütuhət” adlandırır. Müəllif Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi tarixi hadisələrini təsvir etdiyi zaman azərbaycanlıların rus ordusuna göstərdikləri yardım və kömək haqqında (Qazax camaatı, Quba bəyləri və s.) faktları qeydə alır (Qasımova, 1999).

“Gülüstani-İrəm” əsərindən aydın olur ki, müharibə dövründə Qafqazın, o cümlədən Quzey Azərbaycanın, hətta Qacar dövlətinin hakim siyasi elitasında möhkəm siyasi birlik olmamışdır. Feodal hakimlər arasında çəkişmələr onlara rus işğalına qarşı vahid cəbhə yaratmağa imkan verməmişdir. Öz şəxsi mənfəətləri naminə hakim zümrə ruspərəstlərə və Qacar dövlətinə meyl edənlərə bölünmüşdür. Hətta tərəddüd edənlər və səbatsızlar mövcud idi.

Beləliklə, Azərbaycan tarixini dövrlərə bölmək A. Bakıxanova nəsib olmuşdur. Bu gün üçün köhnəlmiş olan bu dövrləşdirmə o zamankı Azərbaycan tarixşünaslığında böyük elmi əhəmiyyətə malik ilk təşəbbüs idi. Lakin T.P.Ağayan haqsız olaraq “Gülüstani-İrəm”in tərtibat və dövrləşdirmə etibarilə Şərqi salnaməsinə oxşadığını irəli sürür (Hüseynov, 2006). Tarixi hadisələrin işıqlandırılmasında A. Bakıxanov idealist kimi çıxış etmişdir. Kitabda şahlara, sultanlara, çarlara və başqa hökmdarlara əsas yer verilmişdir. A. Bakıxanovun Azərbaycan tarixşünaslığına gətirdiyi yeniliyin iki səciyyəvi xüsusiyyəti vardır: Bunlardan birincisi; Azərbaycan tarixi anlayışında müəllifin irəli sürdüyü konsepsiya; ikincisi isə qəbul etdiyi tədqiqat üsulunun yeniliyidir. A. Bakıxanovun “Gülüstani- İrəm” əsəri ilk dəfə bütöv şəkildə 1926-cı ildə rus dilində və 1951-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin birinci A. Bakıxanov da daxil olmaqla, dövrün tarixçiləri tarixi hadisələrin gedişində xalq kütlələrinin deyil, ayrı-ayrı şəxslərin, hökmdarların rolunu nəzərə alır, hökmdarları və onlara yaxın adamları işıqlandırır. Bu və ya digər döyüşdə və ya müharibədə məğlubiyyət sosial-siyasi və iqtisadi sistemin nəticəsi kimi deyil, ona başçılıq edən şəxsiyyətlərin istedadı və ya bacarıqsızlığı ilə izah olunurdu.

2. Azərbaycan tarixşünaslığında M. Kazımbəyin rolu

Görkəmli Azərbaycan şərqşünas alimi, çar Rusiyasında şərqşünaslıq elminin banilərindən olan Məhəmmədəli Mirzə Kazımbəy (1802-1870) 8 dildə - Azərbaycan, alman, rus, ərəb, fars,türk, fransız, ingilis dillərində əsərlər yazmış, Rusiya da daxil olmaqla dünyanın bir çox ölkələrində məşhur olmuşdur” (Quliyev, 2000).

Məhəmmədəli 1826-cı ildən Kazan Universitetində dərs deməyə başlamış, Kazan Universitetinin professoru, Türk-tatar dilləri kafedrasının müdiri, Şərqi fakültəsinin dekani seçilmişdir. O, Rusiya Elmlər Akademiyasının akademikləri Fren və Dornla yazışırdı (Quliyev, 2000). Elm aləmində M. Kazımbəyin azərbaycanlı olması haqqında bir çox qaranlıq məqamlar

vardı. Tədqiqatçı Ağababa Rzayev M. Kazımbəyin azərbaycanlı olduğunu sübut edərək son nöqtəni qoymuşdu. Lakin bir çox rus alimləri onun tədqiqatlarına səthi yanaşaraq Gilanda doğulduğunu əsas gətirib, fars olduğunu söyləyirlər. Həm də Kazımbəyin özünü “persiyanın” adlandırmasına istinad edirlər. Onlar bilməlidirlər ki, orta əsrlərdə, hətta 1926-cı ilədək Mozdokdan, Dərbənddən tutmuş Fars körfəzinədək ərazi Persiya, əhalisi isə persiyanın adlandırılırdı. M. Kazımbəy həm ruhunda, həm də qanında Azərbaycan mədəniyyətini və düşüncəsini daşıyan dəyərli şəxsiyyət olmuşdur.

Uzun müddət M. Kazımbəyin əsərləri Azərbaycan dilində çap edilməmişdir. Lakin müstəqillik dövründə Kazımbəy yaradıcılığına diqqət artmış, onun “Müridizm və Şamil”, “Bab və babilər”, “Uyğurlar” əsərləri bir kitab halında Azərbaycan dilində çap edilmişdir (onun hələ ana dilimizə tərcümə edilməmiş məqalələri vardır). M. Kazımbəyin yazdığı bəzi əsərlər (“Zaqafqaziya xəbərlər”, “Quba şəhərinin su kəməri”, “Qafqazda müsəlmançılığın tarixi öçerki”) çap olunmamışdır. Kitabdakı qeydlərin əksəriyyəti A. Rzayevindir, bir qismi isə M. Kazımbəyə məxsusdur. A. Rzayev “Dərbənddən başlanan əzablı yol” tarixi romanını M. Kazımbəyin həyat və elmi fəaliyyətinə həsr etmişdir (Quliyev, 2000).

M. Kazımbəy bir tərəfdən çoxillik müşahidələrinin, o biri tərəfdən Şeyx Şamilə görüşlərinin təsiri altında 1859-cu ildə qısa müddət ərzində “Müridizm və Şamil” əsərini yazmış və həmin ilin dekabrında onu “Russkoye slovo” jurnalının 8-ci sayında dərc etdirmişdi (Pozdnev, 2014).

Əsərin Rusiya və ümumən dünya qafqazşünaslığında Şamil hərəkatı haqqında ilk tədqiqatçı sözü olduğu vurğulanmışdı. Əsər üç hissədən ibarətdir ki, bu hissələr - Müsəlman şərqində müridlik barədə tarixi öçerk, Qafqazda müridlik və İmam Şamil adlanır (Mirzə Kazım bəy, 2015).

H. Hüseyinov göstərir ki, müridizm Azərbaycanda da mövcud olmuşdur. Sosial hərəkat kimi müridizm çarizmin müstəmləkə zülmünə, həmçinin azərbaycanlı feodalların zülmünə qarşı yönəlmişdir (Hüseyinov, 2006).

Hələ XIX əsrdə Kazımbəyin müridizmlə bağlı tədqiqatlarına şərqşünaslar böyük diqqət ayırırdı. P. Pozdnev yazır: “M. Kazımbəy “Müridizm və Şamil” əsərində bizi bəzi dərvişliklə, onun tarixi və təlimi ilə ... tanış edir. Lakin M. Kazımbəy müridizmin sosial-sinfi köklərini açıb göstərə bilməmişdir (Istoricheskiy vestnik. №11-12, 1888 g.).

Əsərin “Qafqazda müridlik” fəslində müəllif göstərir ki, Qafqaz qədim çağlardan bəri müxtəlif xalqların cəmləşdiyi yığnaq yeri olmuşdur. O, təbiətinə və digər cəhətlərinə görə müxtəlif xalqların diqqətini cəlb etmiş, barbar tayfalar üçün keçid rolunu oynamışdır. Müəllif o dövrün tarixşünaslığında hakim olan, lakin müasir tarix elminin qəbul etmədiyi belə bir

versiyanı ifadə edir ki, guya Qafqaz xalqları daha güclü xalqlar tərəfindən qovularaq əlçatmaz dağlara doldurulmuş qəbilələrin toplusudur (Mirzə Kazım bəy, 2015).

Kazımbəy göstərir ki, 1810-cu ildən 1820-ci ilə qədər gördüyüm müdhiş hadisələr yaddaşıma həkk olunmuşdur. O. Dərbənd və Quba sakinlərinin, ləzgilərin bu sayaq (talançı) basqınlardan necə əziyyət çəkdiklərini və sonuncuların yazıq rəncbərlərin (əkinçilərin) sürülərini, ilxıllarını necə sürüb apardıqlarını və bağ-bostanlarını, ev-eşiklərini yandırdıqlarının ...şahidi olmuşdur. Dağlıların ruslara və ölkənin rus silahına tabe olan yerli sakinlərinə nifrəti o zamanlar indikindən daha güclü idi. Yeri gəlmişkən “talançılığa və basqınlara meyli” Qafqazın Məhəmmədi (müsəlman – N. Ə.) xalqlarının az qala anadangəlmə xüsusiyyəti saymaqla, müəllif səhv edir. Elə o, öz kitabında etiraf edir ki, qonşulara basqınları, bir qayda olaraq feodallar təşkil edirdilər. Bir sıra basqınların təşkilatçısı Şeyxəli xan (Quba xanı) idi (Mirzə Kazım bəy, 2015).

M. Kazımbəy əsərdə Dağıstanda müridizmin görkəmli xadimlərindən Qazi Molla (Qazi Məhəmməd) adlı avar mənşəli şəxsin başçılığı ilə 1830-1831-ci illərdə Dağıstandakı üsyandan bəhs edir. M. Kazımbəy yazır ki, Şamil 1837-ci ildə Quba üsyançılara da məktub göndərmiş, onları mübarizəyə ruhlandırmışdı. M. Kazımbəy yazır: “Qafqazdakı rus silahına eşq olsun. Knyaz Baryatinskiyə eşq olsun” (Mirzə Kazım bəy, 2015). Çünki o, Şamili məğlub edib əsir götürmüşdür. Krım müharibəsi dövründə 1854-1855-ci illərdə Şeyx Şamilin hərbi hissələri Osmanlı dövləti ilə birləşmək və Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün iki dəfə Zaqatala dairəsinə soxuldu. Şamil Gürcüstana yürüş etmişdir (Quliyev, 2000). M. Kazımbəy Şamilin qoşununun mükəmməl hərbi qaydada qurulduğunu yazır.

M. Kazımbəy Şamilin başçılığı altındakı dağlıların hərəkətinin səbəbləri olaraq müridizmi və xarici siyasi təsiri görür. Şübhəsiz, xarici amil hərəkətin meydana çıxmasında açıq rol oynamışdır, lakin bu hərəkət dərin sosial-siyasi səbəblərdən və ilk növbədə feodal zülmünün güclənməsindən və mütləqiyyətin Qafqaz siyasətinin sərtləşməsindən doğmuşdur. M. Kazımbəyin islam dininə münasibəti soyuq hiss olunur. Qafqazda rus idarə üsulunu təqdir edir, məmurları tərifləyir, rus silahının qələbəsini alqışlayır (Quliyev, 2000).

Qafqaz qəhrəmanı Şeyx Şamilin anadan olmasının 200 illiyi (1999-cu il-N. Əhmədova) prezident Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizdə geniş qeyd edildi. məşhur dağlının yubileyi Azərbaycanda heç də vətəni Dağıstandan az təntənə ilə keçirilmədi. Şeyx Şamil belə bir ehtirama layiqdir. Çünki o, düz 25 il rus imperiyasına qarşı mübarizə aparmış, bütün Qafqaza və qafqazlılara hüsr və azad yaşamağın yolunun yalnız əldə silah öz torpaqlarını qorumaq olduğunu göstərmişdi (Əhmədova, 2019). İstər çarizm zamanında, istərsə də sovet rejimi şəraitində Şeyx Şamilə və onun başçılıq etdiyi milli-azadlıq mübarizəsinə Azərbaycan alimləri tarixi cəhətdən əsaslandırılmış qiyməti vermişlər.

1859-cu il avqustun 25-də Şeyx Şamil Qafqaz canişini, knyaz A. İ. Baryatinskiyin şərtlərini qəbul edərək özünün son sığınacağına – Qunib aulunda ruslara təslim oldu. Bununla bağlı "Nə etməli?" romanının müəllifi yazıçı N. Q. Çernışevski yazırdı: "Allaha şükür, artıq bundan sonra Qafqaz hər il 25 min rus əsgərini udmayacaqdır. Rusiyanı taqətdən salan yaralardan biri də qaysaq bağlayacaqdır" (Quliyev, 2000).

1859-cu ilin sentyabrında Peterburqa gələn Şeyx Şamil Peterburq universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin dekanı, professor M. Kazımbəylə görüşməyə can atırdı. Məhəmmədəli Kazımbəy Şeyx Şamilin qılıncı ilə qazandığı şöhrətə qələmi ilə çatmışdı. Onlar fərqli yollarla, lakin ikisi də eyni məharət və bacarıqla övladı olduqları Qafqazı rus cəmiyyətinə tanıda bilmişdilər... Xristianlığı qəbul etmiş M. Kazımbəylə islam ideyalarını mübarizəsinin nəzəri əsasına çevirmiş Şeyx Şamil Qafqaz təəssübkeşliyi baxımından vahid mövqedə dayanırdılar.

M. Kazımbəy yazır: "Bizim Şamillə ilk görüşümüz oktyabrın 3-də, günorta mənim evimdə oldu. Şamil öz oğlu Qazi Məhəmməd və məiyyəti ilə təşrif buyurmuşdu. Məni daha çox heyrətləndirən onda elm haqqında ... söhbətlərə sevgi idi. Oğlu Qazi Məhəmməd də belə idi" (Quliyev, 2000). Oktyabrın 7-də Kazımbəy yenidən Şamillə onun qaldığı evdə görüşmüşdür.

Çarizm dövründə olduğu kimi, sovet dönəmində də Şamil hərəkətinə münasibət müsbət deyildi. Onun tədqiqatçıları təqib olunurdular. Tədqiqatçı alim H. Hüseynovun taleyi məhz belələrdən olmuşdur. Onun "XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai – fəlsəfi fikir tarixindən" adlı kitabı çapdan çıxdı (Quliyev, Həsənov, Striqunov, 1960).

Filoloq alim V. Quliyev yazır ki, M. C. Bağırovun və Moskva ideoloqlarının tarixi şəxsiyyətlərə münasibətdə əsaslandıqları çərçivədən kənara çıxmaq cəsarəti ona öz həyatı bahasına başa gəldi (Quliyev, Həsənov, Striqunov, 1960). Əslində H. Hüseynov qeyri-adi bir şey yazmamışdır. Rus tarixşünaslığında Şamil barədə olan fikirləri təkrar etmişdir.

İ. V. Stalinin Şeyx Şamildən xoşu gəlmirdi. Rus alimi Yuri Borev bunun köklərini Stalinin... hər yerdə və həmişə casus axtarmaq xəstəliyində görür. O, "Staliniada" kitabında yazır: "XX əsrin 40-cı illərinin sonunda Stalinin Şamili ingilis agentliyi ilə onun çarizmə qarşı azadlıq mübarizəsini ləkələməsi kampaniyası başlandı. Azərbaycanda Şamilin ifşasının əsası Azərbaycan KP MK-nın Birinci katibi M. C. Bağırovun "Kommunist" qəzetindəki çıxışı ilə qoyuldu. Bu məqsədlə bir neçə azərbaycanlı alim arxivlərdən Şamilə ləkə yaxmağa imkan verən materiallar toplamaq məqsədilə Moskvaya və Leninqrada göndərildi. Avar şairi R. Həmzətov Şamil əleyhinə poema yazmaqla bu kampaniyaya qoşuldu... Stalinin Şamilə nifrətinin kökündə onun Qafqazın müsəlman əhalisinə ögey münasibəti və etimadsızlığı dayanırdı. Stalin Qafqazı xristianlaşdırmaq istəyirdi. Şimali Qafqaz xalqlarının deportasiyası,

azərbaycanlıların nəzərdə tutulan, lakin həyata keçirilməyən kütləvi köçürülməsi, Azərbaycanın Şimalı və Cənubunu birləşdirmək imkanından istifadə olunmaması bu məqsədə xidmət edirdi. Şamilin Qafqaz dağlıları arasında oyatdığı cəngavərlik ruhu İ. Stalinə mane olurdu (Quliyev, Həsənov, Striqunov, 1960).

Əgər belə olsaydı, Şimali Qafqaz xalqları kütləvi şəkildə dağlara çəkiləcək və sovetə qarşı mübarizəsini davam etdirəcəkdir. Məhz belə bir şəraitdə H. Hüseynovun kitabı çapdan çıxdı. Əsərdə 1837-ci il Quba üsyanından bəhs edən müəllif yazır: “Azərbaycan kəndliləri özlərinin çarizmin müstəmləkə rejiminə və yerli feodallara qarşı mübarizəsində Şamil hərəkatından da ruhlanırdı. Təsadüfi deyil ki, çar məmurları raport və məruzələrində dəfələrlə bunu xatırlatmışlar. Şamil də öz növbəsində Azərbaycan kəndlilərinin çarizmə qarşı mübarizəsinə hər vasitə ilə kömək etməyə çalışırdı”.

H. Hüseynov kitabda “Müridizm və Şamil” əsərinə çox diqqət yetirməmiş, bu əsərə əlavə və tamamlama kimi nəzərdə tutulmuş “İmamın əhəmiyyəti....” məqaləsini daha geniş təhlil etmişdir. Bu təhlillərdə H. Hüseynov M. Kazımbəyin yazdıqlarını ümumi şəkildə şərh etməklə kifayətlənmiş. başqa sözlə, o, müridizm və Şamilə öz münasibətini deyil, M. Kazımbəyin münasibətini açıqlamağa çalışmışdır.

H. Hüseynovun kitabı ilə tanış olan SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri A.Fadəyev əsəri mükafata təqdim etməyi qərara alır. M.Bağirov bu hadisədən yalnız Stalin mükafatı laureatlarının adları “Pravda” qəzetində çap olunduqdan sonra xəbər tutur və qəzəblənir. “Pravda”da laureatların siyahısı çap edilən günün səhəri M. C. Bağirov H. Hüseynovu MK-ya çağırtdırmış.... və mükafata layiq görülən kitabı onun başına çırpmışdı. SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə mükafat geri alınmışdı. “Bu, Stalin mükafatının geri alınması ilə bağlı ilk hadisə idi” (Quliyev, 2000).

M. C. Bağirovun qəzəbinin əsas hədəfi kimi isə onun Şamilə və dağlılar hərəkatına münasibəti götürüldü. H. Hüseynovun simasında yeni “xalq düşməni” tapıldı. “İngiltərənin və Türkiyənin casusu, rus xalqının düşməni Şamili” tərifləmək “xalq düşmənliliyi”nin ən bariz nümunələrindən biri idi” (Quliyev, 2000).

1950-ci il iyulun 14-15-də Bakıda, Filarmoniyanın Yay meydançasında Azərbaycan ziyalılarının yığınağı keçirildi. Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi M. C. Bağirov “Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri” haqqında məruzə etmişdi. M.C.Bağirovun iki saatlıq məruzəsi, demək olar ki, H. Hüseynovun kitabına həsr edilmişdi (Quliyev, 2000).

V. Quliyevin fikrincə, M. C. Bağirovun məruzəsi H. Hüseynovun kitabı ilə müqayisədə daha güclü və inandırıcı təsir bağışlayırdı. M. C. Bağirov məruzəsində deyirdi ki, H.Hüseynovun kitabı respublikada tarix – fəlsəfə sahəsində vəziyyətin çox bərbad olduğuna aydın sübutdur. Onun kitabı marksist mövqedən yazılmamışdır, burada Azərbaycanda ictimai

fikir tarixinin işıqlandırılması baxımından kobud siyasi və nəzəri səhvlərə yol verilmişdir (Quliyev, 2000).

S. Qasımova “Mirzə Kazımbəyin tarixi baxışları” adlı dissertasiyasında Kazımbəyin bir tarixçi kimi xüsusiyyətlərini səciyyələndirir və yazır ki, o, hər hansı bir tarixi hadisəni izah etmək istəyərkən həmin hadisəyə aid bütün sənəd və materialların dərin elmi təhlilinə əsaslanırdı. Məsələn, müəllif “Bab və babilər” əsərini yazmağa hazırlaşarkən külli miqdarda faktiki materiallar toplamış. hətta bu məqsədlə İrana gedərək Təbriz və Mazandaranda olmuş, babizm hərəkatının iştirakçıları ilə şəxsən görüşüb onu düşündürən məsələlər barədə söhbət etmişdir (Əhmədova, 2019). M.Kazımbəy həmçinin akademik B. A. Dornun ona bu hərəkat haqqında verdiyi əlyazmasını da əsas mənbə hesab etmişdir M. Kazımbəy yazılı mənbələrə tənqidi yanaşmış, tarixi faktları bütövlükdə öyrənməyə çalışmışdır (Quliyev, 2000). O, “Dərbəndnamə” əsəri üzərində 12 il gərgin və məhsuldar işləmiş və bu əsərin müəlliflərini tapmağa çalışmışdır (Mirzə Kazım bəy, 2015).

M. Kazımbəy tarixçilərə tarixi problemlərə və hadisələrə elmi-nöqtəyi nəzərdən yanaşmağı, başdansıvma və tələsik nəticələr çıxarmaq prinsiplərindən uzaqlaşmağa çağırırdı. O, Şərq, xüsusən, Çin tarixçilərinin ayrı-ayrı şəxsiyyətləri çox təmtəraqlı sözlərlə yersiz tərifləmələrini məzəmmət etmişdir (Quliyev, 2000).

M. Kazımbəyin nəşr olunmamış “Qubada su kəməri”, “Zaqafqaziyadan xəbərlər” adlı məqalələrində Quba xanlığının tarixinə nəzər salınmış, onun hüdudları göstərilmişdir (Quliyev, 2000).

3. M. C. Topçubaşov və Azərbaycan tarixi məsələləri

Hələ orta əsrlərdən başlayaraq hər hansı bir səbəb üzündən vətənlərini tərk edən azərbaycanlılar bir qayda olaraq Şərq ölkələrinə üz tuturdular. XIX yüzilliyin əvvəllərində isə vəziyyət dəyişmişdi, nəzərlər şimala - Rusiyaya yönəlmişdi. Bu ölkəyə gələn qabaqcıl rus mədəniyyəti ilə ünsiyyətə girən ilk azərbaycanlılardan biri də görkəmli şərqsünas-alim Mirzə Cəfər Topçubaşov (1784-1869) idi. Topçubaşilər adlanan nəslin kökləri qədim Gəncəyə məxsusdu və onun tarixi XV əsrdən başlayır. Mirzə Cəfərin özünün doğum tarixi düzgün müəyyənləşdirilməmişdir. S. O. Kişmişevin 1889-cu ildə Tiflisdə çapdan çıxan “Nadir şahın Herata, Qəndəhara, Hindistana yürüşləri və onun ölümündən sonra İranda baş verən hadisələr” kitabına Ağa Məhəmməd şah Qacarın 1795-ci ildə Tiflisə hücumunu öz gözləri ilə görənlər şahidlərin xatirələri də daxil edilmişdir. Həmin şahidlərin sırasında M. C. Topçubaşov da var idi.

M. C. Topçubaşov haqqında “Rusiya Arxeologiya Cəmiyyətinin xəbərləri”ndə nekroloq çap etdirən professor V. V. Qriqoryev öz müəlliminin doğum tarixi haqqında yazırdı

ki, o,təxminən 1790-ci ildə Gəncə, indiki Yelizavetpol şəhərində anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarında Tiflisə gətirilmiş və burada yaşadığı dövrdə farsların (müəllif burada yanlışlığa yol vermişdir. Farslar yox qacarlar olmalıdır-N.Ə.) 1795-ci ildə bu şəhərdə törətdikləri dəhşətli qırğının şahidi olmuşdu. Mirzə həmin qırğın barədə dəfələrlə bizə danışmışdı. Buradan da aydın olur ki, əslində o, xidmət siyahısında göstərilənlərdən bir neçə yaş böyük idi. Mirzə Cəfərin öz şəhadətinə əsaslanaraq,onun təvəllüd tarixini 1784-cü ilə kimi müəyyənləşdirmək olar.

1811-ci ildə M. Topçubaşov gürcü şahzadəsi, yazıçı və alim Teymuraz Baqrationinin məiyyəti sırasında Peterburqa gəlmişdi. Teymuraz Baqrationi elmə meyilli şəxs idi və öz tədqiqatlarını Peterburqda davam etdirmək arzusunda idi. Bu mühüm tədqiqatlarda ona kömək edə biləcək şəxs Mirzə Cəfər idi.

1812-cu ilin yanvarında Mirzə Cəfəri Teymurazın təklifi ilə Xarici İşlər Nazirliyində işə götürdülər. Qraf S. S. Uvarovun təşəbbüsü ilə Peterburqda Baş Pedaqoji İnstitut yaradıldıqda Mirzə Cəfər də burada fəaliyyətə cəlb edildi. 1819-cu ildə institutun bazasında Peterburq universiteti təsis edildi. Universitetin ilk müəllimləri sırasında M. C. Topçubaşov da var idi. Fransadan dəvət edilmiş şərqsünas F. B. Şarmua fars ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, Mirzə Cəfər isə həmin kafedranın adyunktu (təxminən indiki dosent vəzifəsinə uyğun gəlir) təyin olunmuşdu. Akad. N. İ. Veselovski yazır ki, onların əməkdaşlığı "...mükəmməl Avropa elminin canlı və poetik Asiya biliyi ilə gözəl ittifaqı idi" (Əhmədova,2019).

Mirzə Cəfər universitetdə fars dilinin və ədəbiyyatının bilicisi kimi məşhurlaşmışdı. Akad. N. İ. Veselovskinin etiraf etdiyi kimi, "Şarmua kitab dilini öyrədirdi, Mirzə Cəfər isə fars dilində yalnız düzgün deyil, həm də gözəl tələffüz vərdişlərinə alışırdı. Həm də o qədər gözəl ki, Kazan müəllimlərinin tədris etdikləri fars dili Mirzə Cəfərin tələbələrinə yanlış və yöndəmsiz təsir bağışlayırdı". 1835-ci ildə Şarmua vətəninə qayıtdı. Həmin il fars ədəbiyyatı kafedrasının müdirliyi M. C. Topçubaşova həvalə olundu. M. C. Topçubaşov dövrün tanınmış mətbuat orqanı olan "Teleskop" jurnalı ilə əməkdaşlıq edirdi. M. C. Topçubaşovun "Teleskop" jurnalı ilə əməkdaşlığı istər alimin öz yaradıcılığında, istərsə də XIX əsr Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixində diqqətəlayiq səhifələrdən biridir."Teleskop" öz səhifələrində Şərq mədəniyyəti və tarixi məsələlərə geniş yer ayırırdı.Mirzə Cəfər jurnalın fəaliyyətində Şərqlə bağlı məsələlərdə məsləhətçi kimi iştirak edirdi. İran, Türkiyə, Misir haqqında, Nizami, Sədi, Şota Rustaveli kimi klassiklərin yaradıcılığı, Zərdüş və "Avesta" barəsində "Teleskop"da gedən materialların M. C. Topçubaşovun rəyi olmadan çap edildiyini güman etmək mümkün deyildir. "Teleskop"da alimin bir sıra məqalələri çap olunmuşdur. Onlardan "Ən qədim zamanlardan Teymurləngə qədər monqolların tarixi" adlı məqalə "Mirza Djaffar Topçibaşı. Adcönkt-professor Sankt-Peterburqskoqo universiteta" imzası ilə çap olunmuşdu (Russkoye slovo, 1859).

Mirzə Cəfər öz məqalələrində Şərq ölkələrinin tarixinə diqqəti cəlb edərək “Asiyanın tarixi solğundur, sönükdür, maraqsız və əhəmiyyətsizdir, onu öyrənməyə dəyməz”, - deyənlərə etiraz edirdi. Tarixin və fəlsəfənin böyük suallarına cavabı axtarmağa və insanı onun bələyində - ilk vətəni olan Şərqdə öyrənməyə səsliyəirdi.

Akademiklər B. A. Dorn, X. D. Fren və F. B. Şarmua ilə birlikdə Mirzə Cəfər Peterburq ümumi kitabxanasında saxlanılan Şərq əlyazmalarının kataloqunu tərtib etmiş və öz yazılarında həmin kataloqu rus şərqşünaslığının mühüm qələbəsi hesab etmişdir.

M. Kazımbəy öz həmyerlisinin şəxsiyyətini və istedadını yüksək qiymətləndirir, klassik şərq mənbələrinin oxunuşu və nəşri prosesində onun rəyinə istinad edirdi. Məsələn, türkdilli tarixi abidəni-Seyid Rizanın “Əssəb-üs-səyyar” əsərini çapa hazırlayanda o, ilk növbədə M. Cəfərə müraciət etmişdi. M. C. Topçubaşov Azərbaycan tarixçisi A. Bakıxanovla da yaxından tanış idi. 1834-cü ildə Varşavadan Peterburqa qayıdan Abbasqulu ağa paytaxtda qaldığı bir neçə ay ərzində Mirzə Cəfərin simasında özünə səmimi dost tapmış, onun vasitəsi ilə Peterburqun elmi dairələri ilə müəyyən əlaqələr yaratmışdı. Peterburqdan vətənə qayıdan A. Bakıxanovun “Əsrarül-mələkut” traktatının son səhifəsinə yazdığı lakonik “Mirzə Cəfər üçün Quba corabı və Füzuli divanı” qeydi XIX əsr Azərbaycan elmi fikrinin bu iki görkəmli nümayəndəsinin Şimal paytaxtındakı söhbətlərinin, fikir mübadilələrinin xarakterinə, məzmununa da müəyyən aydınlıq gətirir.

1846-cı ilin 25 fevralında Rusiyanın bir qrup şərqşünas alimi Rusiya Nazirlər Komitəsinə müraciət edib, xahiş etmişdilər ki, Peterburqda Rusiya arxeologiya-numizmatika cəmiyyətinin yaradılmasına icazə versinlər. Bu müraciətə Mirzə Cəfər də imzasını qoymuşdu. Nazirlər Komitəsi Cəmiyyətin yaradılmasına 1846-cı ilin 21 mayında icazə verdi. Cəmiyyətin ilk iclasında onun tərkibində Şərq arxeologiya şöbəsinin yaradılması qərara alındı və Mirzə Cəfər həmin şöbənin ilk rəhbəri seçildi.

1851-ci ilin 22 dekabrında şöbənin iclasında Mirzə Cəfər böyük bir məruzə ilə çıxış etdi. O, göstərdi ki, Rusiya Şərq və xüsusilə müsəlman arxeologiya abidələri ilə zəngin ölkədir. Cəmiyyətimizin əsas vəzifələrindən biri bu abidələri tədqiq etməkdir, həm də Şərq numizmatikası sahəsində tədqiqatları dərinləşdirmək lazımdır (Mirzə Kazım bəy, 2015).

1855-ci ilin 27 avqust tarixi Mirzə Cəfərin həyatında əlamətdar bir gün idi. Bu gün Peterburq Universitetində Şərq dilləri fakültəsi açılırdı. Mirzə Cəfəri də dəvət etmişdilər. Mirzə Kazım bəy də fakültənin ilk dekanı seçilmişdi. Alim azərbaycanlı gənclər arasında öz işinin davamçılarını hazırlamaq barəsində düşünürdü. Mirzə Cəfərin təkidi ilə qohumu, Borçalıdakı məşhur Yadigarovlar nəslindən olan Ağabəy Yadigarov hələ kiçik yaşlarından Peterburqa gətirilmiş və burada təhsil almış, 1948-ci ildə həmin universitetin tarix-filologiya fakültəsini

şərq dilləri ixtisası üzrə namizədlik diplomu ilə bitirmişdi. O, paytaxt universitetində ali təhsil alan ilk azərbaycanlı idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ağabəyin böyük qardaşı, general-mayor İsrafilbəy Yadigarov M. F. Axundovun ən yaxın dostlarından idi.

M. C. Topçubaşov 1849-cu ildə rəhbərlik etdiyi kafedranı Kazandan Peterburqa dəyişilən Mirzə Kazımbəyə vermiş, ömrünün sonuna kimi universitetlə əlaqələrini kəsməmişdi.

Nəticə

Beləliklə, bəhs olunan dövrdə yazılmış Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində ictimai həyatın ilahi qüvvədən törənməsi fikri tədricən arxa plana keçir, hadisə və faktların rəasional izahı getdikcə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazanır, ilahidən müəyyənləşdirilmiş tale təbii-tarixi proseslə əvəz olunurdu. Əsərlərin məzmununda Azərbaycan tarixçiləri tarixi biliklərin tərbiyəvi əhəmiyyətinə xüsusi qiymət verirdilər. XIX yüzillik xalqımızın tarixində bir tərəfdən müstəmləkə əsarəti dövrü, digər tərəfdən isə Azərbaycanda vətənpərvər ruhlu tarixçilərin yetişməsinə təkan verdi ki, bu tarixçilər də tarix elminin inkişafında müəyyən iz qoymuşlar. A. Bakıxanov, M. Kazımbəy, M. C. Topçubaşov kimi dühalar tarix elminə verdiyi töhfələrlə bir qədər sonra burjua ideologiyasını yaranmasını şərtləndirdi ki, bu da qabaqcıl Avropa və Rusiya həyat tərziini müdafiə edirdi.

Ədəbiyyat

Abbasqulu ağa Bakıxanov baxış müstəvisində (2016). Elm və təhsil.

Bakıxanov, A. A. (1991). *Gülüstanı – İrəm*. Bakı.

Bakıxanov, A. (1926). *Gyulistanı – İrem* (Tsvetnik raya). Baku.

Əhmədova, N. Ə. (2019). A. A. Bakıxanov: tarixə baxış. Bakı, *Tarix, insan və cəmiyyət elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal*, №2 (25), 24-37.

Əhmədova, N. Ə. (2019). Abbasqulu Ağa Bakıxanov: Tarix və tarixşünaslıq. *Geostrategiya*, №3 (51), 33-35.

Əhmədova, N. Ə. (2019). Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy: tarixi tədqiqatlar. *Pedaqoji Universitetin xəbərləri*, №1 (67), 127-135.

Hüseynov, H. N. (2006). *XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*. Zəkioğlu. *Istoricheskiy vestnik*. №11-12, (1888).

Qasımoğlu, S. B. (1999). *Mirzə Kazımbəyin tarixi baxışları* [tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis].

Quliyev, Ə. N.vd. (1960). *XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tarix elminin inkişafı*. Azər nəşr.

Quliyev, V. (2000). *Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər*. Bakı.

Mirza Djaffar Topçibaşı (1834). Adcönkt-professor Sankt-Peterburqskoqo universiteti. Teleskop, XXII, 259-266.

Mirzə Kazım bəy, (2015). *Müridizm və Şamil. Bab və babilər. Uyğurlar*. Hədəf nəşrləri.

Pozdnev, P. A. (1926). *Dervishi v musul'manskom mire*. Istoriya. Obuchenıye. Povsednevnaya zhizn'.

Russkoye slovo. (1859). g., №XII;VIII.

Rzayev, A. (1991, yanvar 25). Şərq müdriki. *Ədəbiyyat qəzeti*.